

*‘Zoó gèk as ənə juin’***Twee Bossche grammatica’s (I)**

In 's-Hertogenbosch – en op de meeste plaatsen is dat niet anders – bestaat geen lange traditie om de stadstaal vast te leggen. Geluidsfragmenten die meer dan veertig jaar teruggaan, zijn schaars. Bovendien heeft het er alles van weg dat ook het Bosch ‘over zijn datum heen raakt’ en uit onze historische omgeving verdwijnt. Gerlaine Jansen ziet op basis van een door haar uitgevoerd onderzoek nog wel lichtpuntjes voor de toekomst, maar graag hadden we wat meer bewaard uit de tijd van ‘ons pap en ons mam’.¹ Gelukkig staat er over het Bosch van toen wel het een en ander op papier. Bijzonder is de Bossche grammatica die B. van den Eerenbeemt in 1930 vastlegde.² Deze studie is nooit gepubliceerd, maar het handschrift bevindt zich in de bibliotheek van de Radboud Universiteit Nijmegen.³ Cor Swaenbergh verwees ernaar in zijn bijdrage over 100 jaar stadstaal in Nederland.⁴ In de literatuurlijst bij mijn uitgave over het Bosch staat de titel niet vermeld.⁵

Inmiddels heb ik het manuscript van Van den Eerenbeemt kunnen bestuderen.⁶ Aanleiding daartoe was de bevinding uit 2004 van Gerlaine Jansen: ‘Mijn beschrijving van het Bosch uit 1997 laat minder verschillen met het Standaardnederlands zien dan die van Van den Berselaar van een generatie eerder’.⁷ Zou ik zo’n uitspraak ook (moeten) doen na een vergelijking tussen Van den Eerenbeemts neerslag uit 1930 en mijn beschrijving uit 2003? Tussen beide uitgaven zit een respectabel aantal jaren. Voldoende om te mogen veronderstellen dat het Bosch in de tussentijd een verandering onderging. Waaruit zou die kunnen

bestaan? Klonk het Bosch toentertijd anders? Bezat de stadstaal van toen voor mij onbekende verschijnselen? Zouden de voorbeelden tot verrassende bevindingen leiden? Vaste onderwerpen in een grammatica zijn de beschrijving van de klanken, de woordvorming en de woordvolgorde. In deze editie van Bossche Bladen wil ik een aantal bevindingen van beide auteurs op het terrein van de klankkleur met elkaar vergelijken. In een volgend nummer passeren de andere onderwerpen de revue.

Klanken

Het Bosch dat ik om mij heen hoor, bevat een enorme rijkdom aan klanken. De variatie is zo groot, dat elke spellingaanpak tekortschiet. Welke variatie hoorde Van den Eerenbeemt? Hoe probeerde hij die op papier te ‘vangen’? Al op de eerste pagina krijg ik die tweede vraag beantwoord: Van den Eerenbeemt maakt ruimschoots gebruik van het fonetische tekensysteem. Ook dit blijkt niet waterdicht voor het Bosch uit 1930, want hij geeft op een aantal plaatsen aanwijzingen in de trant van ‘e tusschen e en a’. Ook daarmee zal de hedendaagse lezer de klanken van toen misschien niet exact kunnen reconstrueren, maar al bij eerste lezing ‘klinken’ Van den Eerenbeemts voorbeelden mij bekend in de oren. Sterker nog: op een groot aantal punten komen we tot dezelfde bevindingen, zoals de volgende voorbeelden laten zien.

Zeg eens a

In de klankkleur van het hedendaagse Bosch blijkt de uitspraak van de lange ‘a’ en ‘o’ een bepalende factor. Zo maakt ‘hij gaat lôpe’

(hij gaat lopen) duidelijk dat in dit voorbeeld beide klanken vooral lang, donker en kelig overkomen. De ‘a’ kent een aantal varianten.

In ‘ons vader gaot over de mèrt naor huis’ (vader gaat over de markt naar huis) bezit de lange ‘a’ in ‘vader’ minder lengte en verkleuring dan die in ‘gaot’ en ‘naor’.

De uitspraak van die ‘a’ in ‘vader’ neemt een plaats in tussen die van de Bossche ‘ao’ en die van de Algemeen Nederlandse ‘a’. Voor de weergave van deze wat neuzelige ‘a’ die bijvoorbeeld ook in ‘dè gaot aan mijn veurbi’ (dat gaat aan mij voorbij) voorkomt, gebruik ik ‘ao’ niet, maar schrijf ik ‘aa’ in ‘aan’ en ‘a’ in ‘vader’. En over dit soort keuzes valt natuurlijk heel wat te ‘klasjenere’ (delibereren). Ook Van den Eerenbeemt heeft keuzes gemaakt bij het beschrijven van de lange ‘a’.

‘Gerekt’ noemt hij de lange ‘a’ in ‘soldaot’ (soldaat) en ‘gaode’ (ga je). Bij lange ‘a’ uit vader geeft hij aan dat deze voorkomt zoals in het ABN [vāder] of in het ‘bijna-ABN’ [vaāder]. Ook hij gaat niet voor een ‘ao’, want ‘Er is onderscheid tusschen’.

In mijn beschrijving komt onder de lange ‘a’ ook ‘de a met umlaut voor’, zoals te beluisteren in ‘ik nèèi d’r tussenuit’ (ik naai er tussenuit). Die ‘èè’ hoor je in de Bossche realisatie van de woorden draaien, kraaien, maaien, naaien, taaie, waaien en zaaien. Daarbij staat – naast een verklaring van dit verschijnsel – ook de opmerking dat naast het oudere ‘wèèie’ (waaien) ook ‘waoie’ voorkomt. Bij Van den Eerenbeemt sprokkel ik uit de voorbeelden: ‘nèèie’, ‘opdrèèie’ en ‘wè wèèit ’t toch’, waarbij hij aangeeft dat e.e.a. klinkt als [èiə].

‘Markt’ en ‘varken’ klinken nu in het Bosch als ‘mèrt’ en ‘vèrke’.

‘Staart’ en ‘paard’ verschijnen als ‘stèrt’ en ‘pèrd’. In dit kwartet valt over de weergave van ‘vèrke’ wel wat te zeggen. Vraag dat maar eens aan de deelnemers aan het

Goed gespeld? (Uit: 'Spul van de Rul. Uitdrukkingen van Bossche Kneupen'.)

Grôôt Bosch Dictee, voor wie de spelling van dat woord een crime is. Naast het korte 'vèrke' bestaat ook de langere variant 'vèreke' (vergelijkbaar met 'wèrk' (werk) en wèrek). In de langere variant wordt de 'è' nog meer gerekt, en komt er ook meer ruimte voor de klank tussen 'r' en 'k' (svarabactivoocaal). Ook in Van den Eerenbeemts werk komen alle hierboven genoemde Bossche woorden naar voren bij de beschrijving van de verschillen in lengte tussen de ene 'è' en de andere. Bij de gerekte variant schrijft hij dat deze 'iets naar de a toe' gaat. En die verkleuring richting 'a' is ook nu nog duidelijk waarneembaar in 'vèreke' en 'wèrek'.

Oho

Terug naar het eerste zinnetje 'hij gaot lôpe' (hij gaat lopen). Ook de uitspraak van de lange 'o' bepaalt sterk de klankkleur van het Bosch. Hierboven noemde ik de uitspraak lang, donker en kelig. Van den Eerenbeemt vernoemt de lange 'o' onder de tweeklanken. Daarbij staat de notitie dat die lange 'o' dof klinkt. Als voorbeelden noemt hij 'boonen, poot, potlood, school, boom, zoo en schoon'. Hij maakt onderscheidt tussen de (doffe) [oó] en de (heldere) [j] in 'Cato, kado, zoo en sjako'. Opmerkelijk is dat 'zoo' in beide voorbeelden opduikt. In Van den Eerenbeemts oren klonk de lange 'o' in een woord als 'school' dus dof en als een tweeklank. Veel Bosschenaren (en zui-

derlingen) laten ook nu na de 'o' (in dit woord) een naslag volgen, waardoor het klinkt als 'schôôwel'. Zijn paragraaf 'Diptongen' is omvangrijk. Hij opent dat overzicht overigens met de 'ao', en schrijft daarbij dat deze klinkt zoals het Engelse 'board'. Bij de voorbeelden staat 'soldaot'; dit gaf hij eerder ook als voorbeeld in zijn paragraaf 'Vocalen', bij de bespreking van de gerekte 'a'.

En nog meer

Er valt nog veel meer over de klankovereenkomst tussen toen en nu te zeggen. In zijn 'Zoó gèk as ənə juin' (zo gek als een ui) kan de Bosschenaar de voor hem zo typerende 'è' gemakkelijk herkennen. In verband met de lengte van deze bijdrage beperk ik mij tot een aantal saillante voorbeelden.

In mijn beschrijving van de lange 'e' wijs ik erop dat deze in een aantal gevallen zodanig verkleurt dat deze op een lang aangehouden 'i' gaat lijken: 'gutstijn' (gootsteen). Soms wordt die 'i' zelf zo 'uit'gerekt, dat deze een tweeklank wordt: 'gutst-i-jn'. Dat valt in geen spelling te vangen, moet ook Van den Eerenbeemt gedacht hebben, want hij plaatst de klank van deze 'e' uit [gutsteén] 'tusschen i en gerekte e'. Ook voor de benadering van de 'ei' zoals in 'hei' en 'allebei' roept hij de hulp in van een nadere beschrijving: 'breeder en grover dan alg. nederl.; e tusschen e en a'. Als ik de uitgave van 2003 erop nasla, staat er: 'In 'bei', 'hei' en 'wei' klinkt de ei wat gerekt en kan verkleuren naar de ai'.

Toch nog even terug naar de lange 'a'. Bosschenaren kijken niet door het raam, maar door 'de raom'. En als dat petieterig is, heet het 't rùmke'. Verkorting enumlaut zorgen voor een lastig te definiëren klinker. Dat gold ook in 1930, blijkens de opmerking dat deze vocaal 'tusschen eu en ui' zit. En om af te

sluiten: het 'pœuleke' (paaltje). In mijn uitgave heb ik bij de vastlegging van dit woord en van 'blœuskes' (blaasjes) na lang zoeken gekozen voor de 'Franse' oplossing, zoals bij de spelling van 'encœurtje' (décolleetetje). Van den Eerenbeemt geeft aan dat deze klank weinig voorkomt, en hij geeft als voorbeeld [dreuik] (draadje). Het Bosch dat Van den Eerenbeemt hoorde, zou de huidige generatie(s) sprekers zeer bekend in de oren geklonken hebben. Of die overeenkomst ook geldt voor de woordvorming, komt in een volgende editie aan bod. Op de vraag naar de waardering en de verspreiding van het Bosch, gaat Van den Eerenbeemt niet in.

(Wordt vervolgd)

Noten

- 1 Gerlaine Jansen, 'Tekenen van leven in het stadsdialect van 's-Hertogenbosch', in: *Brabants* jrg. 1, nr. 2, augustus 2004, pag. 19. De positieve kijk op de toekomst van het Bosch is gebaseerd op haar onderzoek *Kun je door de bomen het Bosch' nog zien?* ('s-Hertogenbosch 1997) (doctoraalscriptie).
- 2 Bosschenaar Bernardus Cornelis Josephus Maria van den Eerenbeemt C.Ss.R. promoveerde in 1935 op *Het kind in onze middeleeuwse literatuur*. Hij was lange tijd docent Nederlands binnen het onderwijs van zijn kloosterorde (Congregatio Sanctissimi Redemptoris).
- 3 B. van den Eerenbeemt, *Dialectgrammatica van het Bosch* (Den Bosch januari 1930) (het handgeschreven exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van de Radboud Universiteit Nijmegen).
- 4 Cor Swanenberg, "'s-Hertogenbosch, Honderd jaar Bossche stadstaal', in: Joep Kruijzen en Nicoline van der Sijs (red.), *Honderd jaar stadstaal* (Amsterdam/Antwerpen 1999).
- 5 Harry van den Berselaar, *Wè zeet uwes? Over de stadstaal van 's-Hertogenbosch. Met tien Bossche verhalen* ('s-Hertogenbosch 2003).
- 6 Dankzij de medewerking van Jos Swanenberg, streektaalfunctionaris bij het Erfgoedhuis Noord-Brabant (zie www.brabants.org).
- 7 Gerlaine Jansen, 'Tekenen van leven in het stadsdialect van 's-Hertogenbosch', in: *Brabants* 1, nr. 2 (augustus 2004) p.18.